

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11200032>

SHARQ MUTAFFAKKIRLARINING SALBIY XULQ-ATVOR HAQIDAGI QARASHLARI

Urdabayeva Gulnora Mambetaliyevna
Guliston davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Bu maqolada sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari bayon etilgan. Sharq allomalarining asarlarda inson xulq-atvoriga xos bo'lgan ma'naviy, ruhiy xususiyatlar, holatlar hikoyat, badiiy obraz, rivoyatu-hadislarni keltirish orqali tasvirlangan.

Allomalarning shaxs ma'naviy-ruhiy kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari, hozirgi kungacha o'z o'rni va ahamiyatiga ega ekanligi yoritilgan. Shu bilan birga sharq allomalarining psixologik qarashlari yoshlarni tarbiyalashda asosiy vositalardan hisoblanadi.

***Kalit so'zlar:** “Qur’oni Karim”, “Hadisi-sharif”, sahiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo’tadillik, aqllilik, ehtiyotkorlik, qat’iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik*

O'tmishda ajdodlarimiz insoniyatning psixologik qonuniyatlarini muayyan ilmiy yo'nalish sifatida o'rganmagan bo'lsalar-da, biroq allomalarning asarlari, qo'lyozmalarida mazkur holatlarning yoritilishi, tahlili kuzatiladi. Hozirda biz sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilishi kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar bilan taqozo qilganligini, ba'zi qonuniyatlar qanday kashf etilganligini bilib olamiz. Ta'kidlash lozimki, allomalarning shaxs ma'naviy-ruhiy kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgi kungacha o'z o'rni va ahamiyatiga egadir. Jumladan, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Abdulla Avloniy, Jaloliddin Rumi, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab kabi mutafakkirlarning pedagogik-psixologik qarashlari bugungi kunda fan taraqqiyotining metodologik asosi bo'lib xizmat qilmoqda.

“Qur’oni Karim”, “Hadisi-sharif”larda ham inson xulq-atvorining salbiy jihatlari xususida qimmatli fikr-mulohazalar bildirilgan. “Qur’oni Karim”da insonni axloqiy

kamolga etkazishga zid xususiyatlar: manmanlik, aroqxo‘rlik va qimorbozlik, yolg‘onchilik, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, chaqimchilik, g‘iybatchilik, ochko‘zlik kabilar xususida ham ibratli fikrlar bildirilgan. “Qur‘on”da insonning ruhiy va ma‘naviy kamolga yetishiga to‘sqinlik qiluvchi salbiy xislatlardan biri g‘azab deb ko‘rsatiladi. U ruhiy razolat sifatida talqin etiladi. Chunki g‘azab kelganda aql qochadi, inson o‘z irodasini idora qila olmay qoladi, o‘z manfaatini, obro‘sinini himoya qilaman deb, johillikka yo‘l qo‘yadi. Hatto, g‘azab inson salomatligiga ham zarar etkazadi. Shuning uchun ham Islom insonni aql va insofqa, bosiqlik bilan ish tutishga, o‘z hissiyotlarini boshqara olishga chaqiradi. Chunki g‘azab kelganda chiqarilgan hukm, amalga oshirilgan hatti-harakat johillik belgisi bo‘lib hisoblanadi. Hatto g‘azabni bosish bilan birga, g‘azabni qo‘zg‘agan shaxsni kechira olish darajasida o‘zini boshqara olish irodasiga ega bo‘lish kerakligi ham uqtiriladi.

“Ol-i Imron” surasining 134-oyatida “Yaxshi-yomon kunlarda infoq-ehson qiladigan, g‘azablarini ichlariga yutadigan, odamlarning (xato-kamchiliklarini) avf etadigan kishilardir. Alloh bunday yaxshilik qiluvchilarni sevadi” deyiladi. Demak, Islomda inson g‘azabi kelganda faqat o‘zini boshqara olish quvvatiga ega bo‘lishgina emas, kechiruvchilik xislatiga ega bo‘lishga ham chaqiriladi. Ana shunday insongina axloqan barkamol shaxs bo‘la oladi.

Abu Nasr Farobiy inson kamolotga yolg‘iz o‘zi erisha olmasligini, boshqalar bilan aloqada bo‘lish, ularning ko‘maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo‘ladi, deb hisoblaydi. Bunga Farobiy ta‘lim-tarbiyani to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta‘lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga etkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to‘g‘ri bilib oladi va hayotda to‘g‘ri yo‘l tutadi, boshqalar bilan to‘g‘ri munosabatda bo‘ladi, jamiyat tartib-qoidalariga rioya qiladi.

Farobiy nazariy bilimlarni egallashga kirishgan har bir kishi xulq-odobda ham qay darajada pok bo‘lishi kerakligini “Falsafani o‘rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to‘g‘risida”gi risolasida shunday ta‘riflaydi: “Falsafani o‘rganishdan avval o‘zingizni hirs-havaslardan shunday tozalashingiz lozimki, sizda maishiy va shahvoniyat kabi noto‘g‘ri tuyg‘ularga emas, balki kamolotga bo‘lgan hirs-havas qolsin.

Bunga xulq-axloqni faqat so‘zdagina emas, balki haqiqatda tozalash orqali erishish mumkin. Shundan so‘ng xato va adashishdan saqlovchi, haqiqat yo‘lini tushunib olishga boshlovchi (notiq-so‘zlovchi, fikrlash ma‘nosida) nafsini, jonini, ruhini tozalash zarur”.

Abu Rayhon Beruniy ilmi, ma‘lumotli kishi bo‘lishning o‘zini odob-axloq va nafosat bilan bog‘laydi. Uning dunyoqarashida axloq masalasi insonning eng asosiy sifatleri sifatida mujassamlashgan. Beruniyning fikricha, aqliy qobiliyatlar odamlarning kundalik ehtiyojlari asosida vujudga kelsa, axloqiy masalalar tarixiy

taraqqiyot, odamlarning o‘zaro munosabatlari bilan chambarchas bog‘liq holda paydo bo‘ladi va rivojlanib boradi.

Abu Ali Ibn Sino axloqlikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta’riflaydi. Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta’rif beradi. Masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo‘ladi, yomon illatlardan o‘zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobiy axloqiy xislatlarga sahiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo‘tadillik, aqllilik, ehtiyotkorlik, qat’iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi. Ibn Sinoning tarbiyaviy qarashlarida oila va oilaviy tarbiya masalalariga keng o‘rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolga etadi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida inson kamoloti masalasi markaziy masala bo‘lib hisoblanadi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tutgan o‘rni, burch va vazifalari haqidagi muammolar o‘ziga xos bir tarzda bayon etiladi. Yusuf Xos Hojib olimlarni hurmat etish kerakligini ta’kidlab, ilm ahlini qadrlasa, ilmsizlarni johil kishilar deb biladi. Dunyoda inson bilim va zakovati tufayli orzu-tilaklarga, ulug‘likka erishish mumkinligini aytadi. Lekin shunday bilim va zakovatning qadriga faqat xuddi o‘zlariga o‘xshagan donolar va zakovatlilar etadi, johil va nodonlar bunday xislatlarga ega emas, deydi. Chunki jamiyatdagi barcha xatolar bilimsizlik, nodonlik, jaholat tufayli sodir bo‘lishidan u qayg‘uga tushadi, hayotda nodon va johillar ko‘payib ketganligidan afsuslanadi.

Ahmad Yugnakiyning “Hibatul-haqoyiq” asari boshqa ta’limiy-axloqiy asarlar kabi insonni barkamol etishning ikkinchi belgisi bu uning xushxulqligidir, deyiladi. Shuning uchun adib asarda axloqlilikning tarkibiy qismi sanalgan tilni tiyish, mol-dunyoga hirs qo‘yishning oqibatlarini, saxovat va baxillik, kamtarlik va kibru havo va ochko‘zlik haqida, zulm va jinoyat yo‘lidani saqlanish haqida, harom va halolni farqlay olish, e’tiqod va sadoqat kabi muhim masalalar yuzasidan fikr yuritadi. U yaxshi xulq-odobni shakllantirish va yomon illatlardan saqlanish yo‘llarini tavsiya etadi.

Abdulla Avloniy shaxsning shakllanishida ijtimoiy muhitning o‘rnini alohida e’tirof etib, u shaxsdagi ijobiy va salbiy xususiyatlarni tarkib topishiga o‘z ta’sirini o‘tkazishini ta’kidlaydi. U “Turkiy guliston yohud axloq” asarida insonlarni xulq-atvor, xatti-harakat nuqtai nazaridan ikki guruhga bo‘ladi:

- yaxshixulqli insonlar
- yomonxulqli insonlar

A. Avloniy g‘azabning ikki xil xususiyatini bayon qiladi. Biri dushmandan o‘zini mudofaa qilishda insonning g‘azabi muhim ahamiyatga ega bo‘lsa, ikkinchisi birovni jabr-zulm yo‘li bilan ishlatish, odamlarga uning sovuq muomalasi bilan dahshat solishdan iborat bo‘lgan salbiy xususiyatdir.

G‘azabning eng salbiy tomoni shundaki, g‘azab qiluvchi o‘zining xulq-atvoridan pushaymon bo‘ladi, zarar ko‘radi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, davrlar silsilasidan o‘tib, bizning istiqloq davrimizgacha etib kelgan sharq allomalarining durdona asarlari bugungi kunda nodir qo‘lyozmalar qatoridan munosib o‘rin egallagandir. Ma‘naviy merosimizdagi tarbiyaviy g‘oyalar rivojiga bir nazar soladigan bo‘lsak, qanchalik ma‘naviy javohirlarga ega ekanligimizga ishonch hosil qilamiz. Darhaqiqat, yuqorida biz cheksiz bir ummondan bir tomchisinigina tahlil qilib chiqdik xolos. Shuning o‘zida olam-olam mazmun bordir. Sharq mutafakkir olimlari o‘z asarlarida inson ruhiy olamini tasvirlar ekanlar, hayotiy misollar keltirish orqali xulq-atvorning ijobiy hamda salbiy tomonlarini batafsil tahlil qilishga harakat qiladilar. Asarlarda inson xulq-atvoriga xos bo‘lgan ma‘naviy, ruhiy xususiyatlar, holatlar hikoyat, badiiy obraz, rivoyat-hadislarni keltirish orqali tasvirlanadi. Ta‘kidlab o‘tish joizki, qomusiy olimlarning asarlaridagi ruhiy holatlar, xususiyatlar amaliy hayot bilan bog‘lab tahlil etilganligi, ularning asarlarini qiymatini yanada ortishiga ta‘sir ko‘rsatmoqda.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yohud axloq.-T.:1996.B.7-12
2. Ibn Sino. Tib qonunlari. –T.: O‘qituvchi. 1962.B.3-23
3. Navoiy A. Maxbub ul-Qulub.-T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1966. 13-tom B.9-10
4. Yusuf Xos Xojib. Qutadg‘u bilig. Nashrga tayyorlovchi Qayum Karimov-T.: Fan. 1971. B.108-109
5. Farobiy A.N. Baxt-saodatga erishuv haqida. Risolalar. Mas‘ul muharrir. M.M. Xayrullaev.-T.:Fan. 1975. B.23-24